
ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Έτος ΙΗ΄ • Τεύχος 1 • Μάιος 2020

Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Οι κίνδυνοι του θρησκευτικού αναλφαβητισμού

Α Ν Α Τ Υ Π Ο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ

Εξαμηνιαία Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου
A biannual Review of Ecclesiastical and Canon Law

ΙΔΡΥΤΗΣ-ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ-ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ Α.Ε. (Αθήνα - Θεσσαλονίκη)

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ, Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Λευκωσίας - Μέλος της Κυπριακής Ακαδημίας • ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκ. Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ - Δικηγόρος • ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΑΤΡΟΥ, Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΖΩΗ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ, Δ.Ν. - Δικηγόρος - Ειδική Επιστήμων στον «Συνήγορο του Πολίτη» • ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΝΤΗΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, Αναπλ. Καθηγητής Διεθνούς Δικαίου ΔΠΘ - Δικηγόρος • ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ, Αναπλ. Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ - Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Δικηγόρος - LL.M. - Ειδικός Νομικός Σύμβουλος Ι. Συνόδου Εκκλησίας της Ελλάδος • Αρχιμ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ, Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ • Πρωτοπρ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ, Δ.Ν. - LL.M. Θεολογίας - Ε.ΔΙ.Π. Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ • ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΤΣΙΒΟΛΑΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ
Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΕΥΧΟΥΣ
Ζ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ • Α. ΚΟΝΤΗΣ • Δ. ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ • Β. ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ Α.Ε. 2020

Γραφεία Αθήνας: Ιπποκράτους 23, 10679, τηλ.: 210 33.87.500 - fax: 210 33.90.075
Γραφεία Θεσσαλονίκης: Φράγκων 1, 54626, τηλ.: 2310 535.381 - fax: 2310 546.812
Εθνικής Αμύνης 42, 546 21, τηλ.: 2310 244.228-9 - fax: 2310 244.230
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.sakkoulas.gr>
Διεύθυνση ηλεκ/κής αλληλογραφίας: info@sakkoulas.gr

ISSN: 1109-4818

Συνδρομή 2020: • Φυσικών προσώπων: 55 € • Νομικών προσώπων: 75 € • Φοιτητών: 45 €
• Τιμή τεύχους: 40 €

Εξώφυλλο: *Η Δίκη ενώπιον του Πιλάτου*, Codex purpureus (6ος αι), Ευαγγέλιο του Rossano (Ιταλία)

ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Έτος ΙΗ΄ • Τεύχος 1 • Μάιος 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρο της Διευθύνσεως.....	5
Συνεργάτες του τεύχους.....	7
Συνομογραφίες.....	9

ΜΕΛΕΤΕΣ – ΑΡΘΡΑ – ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙΣ

Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Οι κίνδυνοι του θρησκευτικού αναλφαβητισμού.....	13
ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των θρησκευτικών. Ο εσωτερικός διάλογος στο Σ.τ.Ε. και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α.....	19
Μ. ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΣ, Το μάθημα των θρησκευτικών σε μια σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία.....	31
Ε. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το φως των αποφάσεων του Σ.τ.Ε. των ετών 2018-19. Παιδαγωγική προσέγγιση.....	59
Σ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, Παλινωδίες και αδιέξοδα στη θρησκευτική εκπαίδευση...	69

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ – ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΑΡΧΩΝ

Ε.Δ.Δ.Α. Παντελίδου κατά Ελλάδος της 10.10.2019 (με σχόλιο Μ. Χ. ΤΣΑΠΟΓΑ).....	115
Ε.Δ.Δ.Α. Παπαγεωργίου και άλλοι κατά Ελλάδος της 31.10.2019.....	122

Συμβουλίου της Επικρατείας 71/2019 Ολομ. (παρεμπίπουσα) (με σημείωση Ι. Ε. ΚΑΣΤΑΝΑ).....	144
Συμβουλίου της Επικρατείας 560/2019 Τμ. Δ΄.....	149
Συμβουλίου της Επικρατείας 744/2019 Τμ. Ε΄.....	157
Συμβουλίου της Επικρατείας 1749/2019 Ολομ.....	157
Συμβουλίου της Επικρατείας 1759/2019 Ολομ. (με σχόλιο Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ).....	180
Αρείου Πάγου 7/2019 Τμ. Γ΄ (με ενημερωτικό σημείωμα Α. Α. ΚΟΝΤΗ).....	192
Αρείου Πάγου 678/2019 Τμ. Δ΄ (με σχόλιο Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ).....	203
Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Ηρακλείου 550/2019.....	213
Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα 28/2019.....	218

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Τ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Ι. ΖΑΜΠΕΛΗΣ, <i>Θεσμοί και οργάνωση της «Ιονίου Εκκλησίας» (1817-1866)</i> [= Βιβλιοθήκη Εκκλησιαστικού Δικαίου. Σειρά Β΄: Μελέτες, 9], Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα 2019, σσ. 585.....	233
Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. ΤΟΜΠΡΟΣ, <i>Ο Μοναχισμός στο νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος (1833-1862)</i> , τ. Α΄-Β΄, Αθήνα: Εκδόσεις Ηρόδοτος 2019, σσ. 603+608.....	237
Ε. Χ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΑΚΗΣ, Θ. Α. ΜΕΪΜΑΡΗΣ, <i>Η αναδιοργάνωση του Αλεξανδρινού θρόνου επί Μελετίου Μεταξάκη (1926-1935). Εκ του διπλωματικού αρχειακού υλικού του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος και του Foreign Office του Ηνωμένου Βασιλείου</i> , Θεσσαλονίκη: Εκδ. οίκου Κ. & Μ. Σταμούλη 2019, σσ. 890.....	240

Τα «Νομοκανονικά» στον καιρό της πανδημίας

Όταν ξεκινήσαμε με τους στενούς συνεργάτες μου την προετοιμασία του πρώτου τεύχους της τρίτης δεκαετίας του εικοστού πρώτου αιώνα δεν φανταζόμασταν ποτέ ότι θα ήταν το τεύχος που θα εκδιδόταν τον καιρό της πανδημίας από τον νέο κορωνοϊό, που κτύπησε αιφνιδιαστικά και ανελέητα μια εφησυχασμένη και απροετοίμαστη ανθρωπότητα.

Ο σχεδιασμός μας είχε ευτυχώς ολοκληρωθεί και είχαν προχωρήσει οι διορθώσεις των δοκιμίων της νομολογίας όταν επιβλήθηκαν τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης. Έτσι, στη συνέχεια, όλα έγιναν εξ αποστάσεως χάρη στις φιλότιμες προσπάθειες τόσο των συνεργατών του περιοδικού όσο και των αρμοδίων του εκδοτικού οίκου.

Το τεύχος είναι αφιερωμένο στο θέμα «Θρησκεία και Εκπαίδευση». Ίσως, εκ πρώτης όψεως, το θέμα μοιάζει εκτός τόπου και χρόνου, παλιακό, αναχρονιστικό... Και όμως!

Μια σειρά πρόσφατων σχετικών αποφάσεων της Ολομέλειας του ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου της χώρας μας (Σ.τ.Ε. 1749-1752/2019, 1759-1760/2019), που διακρίνονται, όπως προσφυώς παρατηρεί στη μελέτη του στο τεύχος αυτό ο Ευάγγελος Βενιζέλος, για την «αμφιθυμία» τους, του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Υπόθεση Παπαγεωργίου και άλλοι κατά Ελλάδος), αλλά και της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (28/2019) καταδεικνύουν ότι το ζήτημα παραμένει και σήμερα εξαιρετικά επίκαιρο.

Τις αποφάσεις αυτές, που δημοσιεύονται όλες στις οικείες θέσεις στο μετά χείρας τεύχος, παρακλήθηκαν να ερμηνεύσουν και να σχολιάσουν διακεκριμένοι επιστήμονες από περισσότερους επιστημονι-

κούς κλάδους έτσι, ώστε να εκδιπλωθεί τελικώς ολοκληρωμένος ένας γόνιμος διάλογος μεταξύ θεωρίας και νομολογίας.

Με το τεύχος αυτό εγκαινιάζονται παραλλήλως και μια σειρά αλλαγών, με πρώτη την καθιέρωση συντομογραφιών που θα δεσμεύουν όλους τους συγγραφείς μελετών και σχολίων και εφαρμόζονται ήδη και στις περιλήψεις των δημοσιευόμενων αποφάσεων. Κρίθηκε πρακτικώς αδύνατο αυτές οι συντομογραφίες να επεκταθούν και στα ίδια τα κείμενα των δικαστικών αποφάσεων. Σε αυτά, όμως, του λοιπού, θα παραλείπονται, για λόγους οικονομίας της ύλης, τα κείμενα των νόμων, όταν παρατίθενται αυτολεξεί, ενώ θα μνημονεύονται οι αριθμοί των σκέψεων, καθώς αυτοί όλο και συχνότερα αναφέρονται σε άλλες αποφάσεις, ιδιαίτερα του Σ.τ.Ε και του Ε.Δ.Δ.Α.

Η υλοποίηση αυτών των καινοτομιών επέβαλε και την αναδιάρθρωση, μετά από επτά έτη, της συντακτικής επιτροπής και τον ορισμό επιμελητή ύλης, ώστε με μεγαλύτερη ευελιξία και με νέες δυνάμεις να συνεχισθεί και να βελτιωθεί το εκδοτικό αυτό εγχείρημα.

Οφείλεται ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλους που συνέβαλαν και συμβάλλουν σε αυτό, ασφαλώς δε και προς το προσωπικό των Εκδόσεων Σάκκουλα για την προθυμία και το συνεχές και αδιάπτωτο ενδιαφέρον τους.

I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟΥ*

Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Η συζήτηση, η οποία ανακύπτει κατά καιρούς σε σχέση με το μάθημα των θρησκευτικών και τη θέση του στο αναλυτικό πρόγραμμα των ελληνικών σχολείων δεν μπορεί να αφήσει αδιάφορους όσους κήδονται πραγματικά της παιδείας της χώρας. Όπως είναι σε όλους γνωστά τα φλέγοντα και τα επείγοντα προβλήματα στον χώρο της παιδείας είναι άλλα και όχι το μάθημα των θρησκευτικών και η διδασκαλία του. Η κάθε άλλο παρά αθώα σκέψη, πάντως, που έχει επανειλημμένα ακουστεί για μεταβολή του μαθήματος σε προαιρετικό δια της εισαγωγής της δυνατότητας αναιτιολόγητης επιλογής για απαλλαγή από αυτό, συνεπάγεται την κατάργησή του. Ποιός μαθητής ή μαθήτρια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν θα θελήσει να απαλλαγεί από τον φόρτο ενός ακόμη μαθήματος που απαιτεί μελέτη και εκμάθηση πληροφοριών; Έτσι με την άσκηση της ελεύθερης επιλογής μαθητών και γονέων για την «ελάφρυνση του φόρτου εργασίας των παιδιών» –αυτό είναι το ακαταμάχητο, όπως εκλαμβάνεται, παιδαγωγικό επιχείρημα– θα μπορέσει να επέλθει, επιτέλους, η απαλλαγή του αναλυτικού προγράμματος από το «φοβερό» μάθημα των θρησκευτικών.

Και όμως πρόκειται για ένα μάθημα εντελώς παρεξηγημένο, με ευθύνη βέβαια των βιβλίων και πλείστων από τους διδάσκοντες, αλλά και λόγω της γενικότερης προκατάληψης που έχει καλλιεργηθεί στην κοινωνία μας εναντίον κάθε εκδοχής της πνευματικής ζωής που θα μπορούσε να εκληφθεί ως συντηρητική. Εντούτοις, ας έχουμε επιτέλους το θάρρος να το εκφράσουμε δημόσια, μαζί με το εξίσου πολύπαθο μάθημα της ιστορίας, η διδα-

---

* Ο πυρήνας του άρθρου αυτού είχε δημοσιευθεί στο «Βήμα της Κυριακής» της 18.10.2015.

σκαλία των θρησκευτικών, αν δεν μεταβάλλεται σε ιδεολογικό πειθαναγκασμό και άσκηση ψυχολογικής τρομοκρατίας, όπως γινόταν σε παλαιότερες εποχές, μπορεί να συμβάλει με ουσιώδη τρόπο στη γενικότερη παιδεία των μαθητών, παρέχοντας πληροφορίες και ενημέρωση για πολλές και σημαντικές από τις θεμελιώδεις εκδηλώσεις του πνευματικού βίου της ανθρωπότητας, συντελώντας συγχρόνως και στην καλλιέργεια της ανεκτικότητας και του σεβασμού της ετερότητας. Ας υπενθυμίσουμε και το αυτονόητο ότι παιδεία σημαίνει κυρίως την καλλιέργεια της γλωσσικής ικανότητας, δηλαδή την επαρκή γνώση της ελληνικής γλώσσας, την κατάρτιση στα μαθηματικά και τις θετικές επιστήμες και την εγκυκλοπαιδική μόρφωση, όχι την απόκτηση τεχνικών δεξιοτήτων, τις οποίες τα παιδιά διαθέτουν ούτως ή άλλως από μικρά, ζώντας σε κοινωνίες που συνθλίβονται πλέον από τις ψηφιακές τεχνολογίες. Αυτό βέβαια είναι μια άλλη, μάλλον σοβαρότερη συζήτηση, αλλά το πρόβλημα αντιμετωπίζεται δυστυχώς με έναν πραγματικά απίστευτο στρουθοκαμηλισμό.

Τους λόγους για τους οποίους δεν πρέπει να καταργηθεί το μάθημα των θρησκευτικών τους έχουν εκθέσει στις ενδεδειγμένες στιγμές ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και άλλοι ιεράρχες, επικαλούμενοι και το Σύνταγμα της Ελληνικής Πολιτείας. Νομίζω έχουν λεχθεί όσα χρειάζονται να λεχθούν για τη σημασία της θρησκευτικής παιδείας ως προς τη στοιχειώδη αυτογνωσία μιας κοινωνίας που παραμένει στην πλειοψηφία της χριστιανική –με κριτήριο ποσοτικό βεβαίως αφού οι περισσότερες οικογένειες βαπτίζουν ακόμη τα παιδιά τους. Ως εκπαιδευτικός όμως που υπηρέτησε την τριτοβάθμια παιδεία για περισσότερο από τέσσερις δεκαετίες, θεωρώ χρέος μου, λαμβάνοντας δημοσίως τον λόγο, να τονίσω μια άλλη πλευρά του ζητήματος που δεν πρέπει να διαλάθει της προσοχής μας.

Τυχόν κατάργηση των θρησκευτικών συνιστά ένα σοβαρό βήμα για την αποκοπή της παιδείας μας από τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Χωρίς τη γνώση της ιστορίας της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, της Αγίας Γραφής, όλος ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, του οποίου το υπόστρωμα είναι χριστιανικό, καθίσταται ακατανόητος. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις εικαστικές τέχνες και τη μουσική, των οποίων η έμπνευση και η θεματολογία μέχρις αργά τον δέκατο όγδοο αιώνα προέρχονται κυρίως από τη χριστιανική κληρονομιά της Ευρώπης. Ο θρησκευτικός αναλφαβητισμός θα καταστήσει τα παιδιά μας ανίκανα να αντιληφθούν και να εκτιμήσουν τα επιτεύγματα του σημαντικότερου

πεδίου στο οποίο εκδηλώθηκε η δημιουργικότητα του ευρωπαϊκού κόσμου, του πεδίου της τέχνης.

Ας υπενθυμίσουμε μερικά αυτονόητα, τα οποία με την κάμψη της γενικής παιδείας και καλλιέργειας τόσο στη χώρα όσο και στον κόσμο γενικότερα τείνουν να περιπέσουν στη λήθη. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός από την όψιμη αρχαιότητα έως τον εικοστό αιώνα υπήρξε πολιτισμός χριστιανικός. Ο χριστιανισμός, όχι μόνον ως θρησκευτική διδασκαλία και βίωμα, αλλά και ευρύτερα ως κανονιστικό πλαίσιο καθόρισε τον χαρακτήρα του πολιτισμού του ευρωπαϊκού κόσμου, ανατολικού και δυτικού, για δύο χιλιετίες, νοηματοδότησε τη ζωή ατόμων και κοινωνιών, πρόσφερε περιεχόμενο και επιχειρήματα σε ιδεολογίες, ενώ ορισμένες εκδοχές του καθόρισαν ακόμη και τον χαρακτήρα της οικονομικής ζωής, όπως υποστήριξε ο MAX WEBER. Βεβαίως αυτός ο «εφαρμοσμένος» χριστιανισμός κατά κανόνα πολύ απείχε από την αυθεντική διδασκαλία του ιδρυτή του, ενώ στον τομέα της ηθικής πράξης οι πολυποίκιλες εκδηλώσεις των ανθρώπινων φορέων του, περιλαμβανομένων των επίγειων εκκλησιαστικών λειτουργιών και εκπροσώπων του, διέψευδαν με κάθε τρόπο τις αξίες της χριστιανικής ηθικής, όπως αυτές παραδίδονται στα ιερά κείμενα.

Όλα αυτά δεν συνιστούν λόγους να απεμπολήσουμε την ιστορική γνώση της εμφάνισης και συγκρότησης του χριστιανισμού ως θρησκευτικής πίστης και του περιεχομένου της διδασκαλίας του. Απεναντίας, αν θέλουμε να κατανοήσουμε την ιστορία του ευρωπαϊκού κόσμου και του πολιτισμού του και να αποκτήσουμε την ικανότητα των κριτικών θεωρήσεων που θα μπορούσαν να εμπεριέχουν και τη δυνατότητα άρθρωσης διορθωτικών επιχειρηματολογιών σε σχέση με τις αποτυχίες αυτού του πολιτισμού, επιβάλλεται η έγκυρη *πραγματολογική* γνωριμία με τον χριστιανισμό και τη διδασκαλία του. Ακόμη και η κατανόηση της ουσίας της κατ' εξοχήν θεωρητικής έκφρασης της εκκοσμηκευμένης νεωτερικότητας, του Διαφωτισμού, δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τη γνώση της θρησκείας με την οποία συνδιαλέχθηκε και εν πολλοίς αντιπαρατέθηκε αυτό το καθοριστικό για τον Δυτικό πολιτισμό ρεύμα ιδεών. Για να αποκτηθεί δε έγκυρη γνωριμία της χριστιανικής θρησκείας απαιτείται η σοβαρή εξοικείωση, με τρόπο εγκυκλοπαιδικό και ιστορικό, με τα ιερά της κείμενα που απαρτίζουν την Αγία Γραφή, τη Βίβλο.

Αν στραφούμε ειδικότερα στον χώρο της τέχνης, η χριστιανική έμπνευση της καλλιτεχνικής δημιουργίας για περίπου δύο χιλιετίες εμφανίζεται ως το

καθοριστικό στοιχείο το οποίο προσδιορίζει τον χαρακτήρα ενός ολόκληρου πολιτισμού. Αν και δεν λέγεται πολύ συχνά, αν σκεφθούμε το ζήτημα της δημιουργικότητας στην ιστορία του νεότερου πολιτισμού της Ευρώπης, θα διαπιστώσουμε ότι οι χαρακτηριστικότερες και πράγματι ιδιοφυέστερες εκφράσεις και επιτεύγματα συντελέστηκαν στην ζωγραφική και στη μουσική. Όσον αφορά τη λογοτεχνία και από τις εικαστικές τέχνες τη γλυπτική, η νεότερη Ευρώπη συναγωνίζεται μεν, αλλά δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει υπερβεί τα επιτεύγματα της ελληνικής αρχαιότητας. Το ίδιο ισχύει και για τη φιλοσοφία. Στα πεδία της ζωγραφικής και της μουσικής δημιουργίας όμως, ίσως γιατί στους τομείς αυτούς, ιδίως στη μουσική, ό,τι σώθηκε από την αρχαιότητα είναι πολύ περιορισμένο, η Ευρώπη της νεωτερικότητας πέτυχε τα σημαντικότερα καλλιτεχνικά της δημιουργήματα. Τα στοιχεία είναι γνωστά και θα ήταν περιττό να επιμείνει κανείς πέραν του να υπομνήσει ότι μέχρι τον 19ο αιώνα η έμπνευση και το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ζωγραφικής και μουσικής προέρχονται από τη χριστιανική κληρονομιά της ηπείρου.

Ας θυμηθούμε απλώς τις καταβολές της νεότερης ευρωπαϊκής ζωγραφικής στην τέχνη της Τοσκάνης και της Βενετίας στη διαδρομή του 13ου και του 14ου αιώνα. Με τον CIMABUE στην Φλωρεντία, τον Duccio στη Σιένα, τους ζωγράφους της Λούκας και της Πίζας, και τέλος στον πρώιμο πλέον 14ο αιώνα με τον ΓΙΟΤΤΟ και τους συγχρόνους του στη Φλωρεντία, την Ασίζη, την Πάδουα και αλλού παρακολουθούμε τη γένεση ενός συγκλονιστικού επιτεύγματος του Δυτικού πολιτισμού με την επεξεργασία των θρησκευτικών καλλιτεχνικών προτύπων που έφθασαν στη Ιταλία από τη Βυζαντινή Ανατολή. Στην τέχνη της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οι πρωτοπόροι παρατηρητές ROBERT BYRON και DAVID TALBOT RICE αναγνώρισαν τις «καταβολές της ευρωπαϊκής ζωγραφικής» στο πράγματι καινοτόμο έργο τους, «*The birth of Western painting*» (1930). Από αυτό το αποκλειστικά χριστιανικό υπόστρωμα ανέτειλε ο γαλαξίας της ευρωπαϊκής ζωγραφικής της Αναγέννησης, του Μανιερισμού και του Μπαρόκ που μέχρι πολύ αργά αντλεί το μέγιστο μέρος της θεματολογίας της από το ανεξάντλητο συγκινησιακό απόθεμα της ιεράς ιστορίας.

Το ίδιο ισχύει και για τη μουσική. Από το Γρηγοριανό μέλος του Μεσαιωνικού μοναχισμού της Δύσεως αναδύθηκε η προκλασική και η κλασική μουσική δημιουργία της νεότερης Ευρώπης με έμπνευση στο μέγιστο ποσοστό θρησκευτική. Η χριστιανική έμπνευση παρήγαγε τη μουσική του Χαί-

ΝΤΕΛ, του ΜΠΑΧ και των συνεχιστών τους. Θρησκευτική υπήρξε η έμπνευση και μεγάλου μέρους του έργου του ΧΑΪΝΤΝ, ο οποίος εκτός από το αριστουργηματικό ορατόριο *Δημιουργία* και την *Επάνοδο του Τωβίτ*, έγραψε είκοσι-έξη λειτουργίες, δύο Ρέκβιεμ, δύο Δοξολογίες (*Te Deum*) και πλείστα άλλα έργα θρησκευτικού περιεχομένου. Ακόμη και ο τιτάνας ΜΠΕΤΟΒΕΝ, ο οποίος άνοιξε δυναμικά στην ευρωπαϊκή μουσική τον δρόμο της ρομαντικής νεωτερικότητας, έγραψε σημαντικότερα έργα θρησκευτικής έμπνευσης, το ορατόριο *Ο Χριστός στο Όρος των ελαιών*, την *Πανηγυρική Λειτουργία* (*Missa solemnis*) και άλλα. Από την μέθεξη, κατανόηση και απόλαυση αυτής της ανεκτίμητης αισθητικής παρακαταθήκης κινδυνεύουν να αποκοπούν τα παιδιά μας λόγω του θρησκευτικού αναλφαβητισμού.

Πολλά ακόμη θα μπορούσαν να λεχθούν για τις ολέθριες συνέπειες του θρησκευτικού αναλφαβητισμού. Η εγκυκλοπαιδική γνωριμία με το φαινόμενο της θρησκείας συνιστά αναγκαίο συντελεστή της αυτογνωσίας όχι μόνο της σημερινής χριστιανικής, αλλά και της μελλοντικής πολυπολιτισμικής Ελλάδας. Η θρησκευτική παιδεία δε αποτελεί παράγοντα αποφασιστικό για την καλλιέργεια της ηθικής συνείδησης του ανθρώπου. Μέχρι να καταστούμε όλοι Καντιανοί φιλόσοφοι με ισχυρή την επίγνωση της αυτονομίας της ηθικής πράξης βάσει της κατηγορικής προσταγής, ας φανούμε πιο ταπεινόφρονες αποδεχόμενοι και το ενδεχόμενο της διαπαιδαγώγησης της κοινωνίας δια της θρησκευτικά ετερόνομης ηθικής αγωγής. Αν όλα αυτά, με την κατάρνηση των θρησκευτικών στα σχολεία, αφεθούν στους φονταμενταλιστές, οι οποίοι караδοκούν, τότε ακριβώς θα μεταβληθούν οι θρησκείες σε κηρύγματα μίσους και φανατισμού και σε κυφέλες ποικίλων μορφών τρομοκρατίας, περιλαμβανομένων και εκείνων που γνωρίζουν κάλλιστα να μεταμφιέζονται υπό την ευσεβιστική υποκρισία που δεν απουσιάζει δυστυχώς και από τις Ορθόδοξες Εκκλησίες.

Η αποφυγή του θρησκευτικού αναλφαβητισμού μπορεί να επιτευχθεί με τη διδασκαλία των θρησκευτικών ως εγκυκλοπαιδικού μαθήματος με πρωταρχικό περιεχόμενο την ιστορία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης και την ιστορία της Εκκλησίας. Η εξαέρωση του σε θρησκευσιολογικό μάθημα σε επίπεδο γενικοτήτων ανθρωπολογικής υφής απλώς θα συμβάλει στη εδραίωση του θρησκευτικού αναλφαβητισμού. Αν καθιερωθεί το εγκυκλοπαιδικό μάθημα με χριστιανικό πραγματολογικό περιεχόμενο, χωρίς ομολογιακό ή κατηχητικό χαρακτήρα, δεν μπορώ να αντιληφθώ γιατί οικογένειες παιδιών

που ζουν στην Ελλάδα δεν θα επιθυμούσαν να περιλαμβάνεται στη διδακτέα ύλη των ελληνικών σχολείων.

Από το σημείο αυτό και μετά θα μπορούσαν να προστεθούν στο σχολικό πρόγραμμα επιλογές, ίσως με τη μορφή ομίλων ή άλλων τύπων εκπαιδευτικής δραστηριότητας, για όσους θα επιθυμούσαν να έχουν τη δυνατότητα να καλλιεργήσουν τη θρησκευτική συνείδηση, όπως ζητά άλλωστε και το Σύνταγμα της Ελληνικής Πολιτείας (άρθρο 16 § 2) και μας θύμισε πρόσφατα και το Συμβούλιο της Επικρατείας με τις αποφάσεις 1749 και 1750 του 2019. Αυτές οι επιλογές θα πρέπει βεβαίως να είναι πολλαπλές, ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες τόσο των Ορθόδοξων μαθητών όσο και εκείνων που ανήκουν σε άλλες ομολογιακές και θρησκευτικές κοινότητες.

Ας τα σκεφτούν όλα αυτά όσοι κατά καιρούς επιχειρούν να συμβάλουν στην περαιτέρω αποσάθρωση της παιδείας της χώρας με ποικίλες «*μεταρρυθμίσεις*» και ας απαλλαγούν από τις «*παιδαριώδεις διαταραχές*», για τις οποίες είχε μιλήσει κάποτε και ο Β. Ι. ΛΕΝΙΝ.

Οδηγίες για την υποβολή κειμένων

- Στα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ δημοσιεύονται πρωτότυπες και ανέκδοτες επιστημονικές μελέτες, γνωμοδοτήσεις, αποφάσεις των διοικητικών, πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων όλων των βαθμών, καθώς και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, πράξεις των Ανεξάρτητων Αρχών, βιβλιοκρισίες και βιβλιοπαρουσιάσεις, που εμπίπτουν στο γνωστικό πεδίο του Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου.
  - Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι δεν υποβάλλουν το κείμενο προς κρίση και σε άλλα έντυπα ή σε δικτυακούς τόπους και ότι, από τη στιγμή που αυτό εγκρίνεται, δεν το δημοσιεύουν αλλού. Η μερική ή ολική αναπαραγωγή κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό επιτρέπεται μόνο με έγγραφη άδεια του Εκδότη.
  - Για τη δημοσίευση ή μη των κειμένων, καθώς και για τον χρόνο και τη σειρά δημοσιεύσεώς τους, αποφασίζει η Διεύθυνση του περιοδικού.
  - Τα προς δημοσίευση κείμενα, δικαστικές αποφάσεις και βιβλία για παρουσίαση αποστέλλονται στον Διευθυντή του περιοδικού, Καθηγητή ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Ασκληπιάδου 107, 114 72 Αθήνα (e-mail: imkonidaris@law.uoa.gr) ή στις Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., Ιπποκράτους 23, 10679 Αθήνα (e-mail: nomokanonika@sakkoulas.gr), με την ένδειξη «για τα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ» και πλήρη στοιχεία του αποστολέα.
  - Τα κείμενα των άρθρων/μελετών/γνωμοδοτήσεων δεν πρέπει να υπερβαίνουν καταρχήν τις 5.000 λέξεις και πρέπει να συνοδεύονται από σύντομη περίληψή τους, κατά προτίμηση σε μία ξένη γλώσσα. Οφείλουν να ακολουθούν το σύστημα παραπομπών του περιοδικού (όπως προκύπτει από τις ήδη δημοσιευμένες μελέτες ή εξηγείται μετά από ερώτημα στις πιο πάνω ηλεκτρονικές διευθύνσεις) καθώς και τις συντομογραφίες που βρίσκονται δημοσιευμένες στην αρχή κάθε τεύχους.
  - Η παραπομπή στα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ γίνεται με τον αριθμό του τεύχους και το έτος εκδόσεως (π.χ. Νομοκανονικά 1/2018).
  - Κάθε συγγραφέας δικαιούται 25 ανάτυπα της μελέτης ή του άρθρου του.
  - Τα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ κυκλοφορούν τον Μάιο και Νοέμβριο κάθε έτους.
-